

ARKADIUSZ URBANEK | Uniwersytet Wrocławski

Kształtowanie się opinii personelu więziennego wobec skazanych muzułmanów o odmiennych potrzebach kulturowych

Formation of the opinion of prison staff towards Muslim prisoners with distinct cultural needs

Streszczenie

Artykuł jest omówieniem częściowej diagnozy kultury organizacyjnej więziennictwa polskiego i litewskiego. Analizowana kultura organizacyjna obejmuje poglądy personelu oraz reguły, kształtujące sposoby reagowania na obecność muzułmanów jako skazanych, a równocześnie osób deklarujących odmienne potrzeby kulturowe. Oba systemy penitencjarne są podobne ze względu na niewielkie doświadczenia w pracy ze skazanymi muzułmanami. Także obu systemów dotyczą rekomendacje Unii Europejskiej z 2012 roku w zakresie kształtowania kompetencji kulturowych funkcjonariuszy więziennych. Tekst odpowiada na pytania: jakie są opinie funkcjonariuszy wobec muzułmanów, którzy wyrażają potrzeby związane z ich kulturą? Jaka jest statystyczna częstotliwość pojawiania się takich samych opinii? Szczególnie częstotliwość ma znaczenie dla rozpoznania kultury organizacyjnej systemu, ponieważ mówi o tendencjach, uogólnionych poglądach i regułach, jakie regulują sposoby postrzegania i reagowania na odmienne oczekiwania kulturowe. Badania terenowe obejmowały grupę 241 funkcjonariuszy w Polsce i 143 funkcjonariuszy na Litwie, były prowadzone poprzez wywiady pisemne. Analiza wyników została przeprowadzona metodą statystyczną Konfiguracyjnej Analizy Częstotliwości (CFA), która umożliwiła wskazanie liczby takich samych opinii, a każda z nich zawierała określenie sposobu działania wobec potrzeb zgłaszanych przez skazanych muzułmanów oraz motywacji do tego działania.

Wnioski z badań i analiz statystycznych umożliwiły wygenerowanie tożsamych poglądów reprezentowanych w systemie przez grupy od kilkunastu do kilkudziesięciu osób, wskazując zarówno na specyfikę motywacji i podejmowanych decyzji, jak i na ich

rozkład. Powtarzalność tych samych (jednolitych) poglądów opisuje częściowo kulturę organizacyjną więziennictwa pod względem gotowości na kształtowanie nowych kompetencji kulturowych lub oporu wobec nich.

Słowa kluczowe: muzułmanie, więzienie, kultura organizacyjna

Summary

The article discusses the diagnosis of a part of organizational culture of Polish and Lithuanian penitentiary system. Organizational culture includes here opinions expressed by the staff as well as rules shaping the way of reacting to the presence of Muslim prisoners and at the same time, persons declaring distinct cultural needs. Both penitentiary systems are similar due to limited experience in working with Muslim prisoners. Another common characteristic of the systems is the fact that European Union recommendations from the year 2012 concerning the shaping of cultural competencies of prison officers are applicable in both of them. The text aims at answering the following questions: What are the opinions of officers towards the Muslims who express the needs connected with their culture? Statistically, how often do the same opinions occur? The frequency is of particular importance for recognizing organizational structure of a system as it presents the trends, generalized views and rules regulating the way of perceiving and reacting to distinct cultural expectations. Field studies were performed on the group of 241 officers in Poland and 143 officers in Lithuania in the form of written interviews. Result analysis was performed with the use of the Configural Frequency Analysis (CFA) statistical method, which makes it possible to indicate the number of identical opinions, and each of them included the way of acting towards the needs reported by Muslim prisoners as well as motivations connected with a given way of acting.

Conclusions from the performed studies and statistical research enabled the generation of synonymous opinions represented in a system by groups consisting of several dozen up to about a dozen members, thus indicating both the specific character of motivations and decisions made together with their distribution. The recurrence of the same (identical) opinions partially describes organizational culture of the penitentiary system relating to its readiness to shaping new cultural competencies or the resistance towards them.

Keywords: Muslims, prison, organizational culture

Wprowadzenie

Reprezentanci różnych kultur od początku lat 90. XX wieku są obecni w instytucjach wymiaru sprawiedliwości, szczególnie w krajach Europy Centralnej i Wschodniej, które w XX wieku nie były celem międzykontynentalnej migracji ludności. Tym samym uczestniczą w procedurach policyjnych, postępowaniach prokuratorskich, przewodach sądowych, a także przebywają w instytucjach penitencjarnych, jak areszty śledcze czy zakłady karne. W Polsce dominującą

grupę wśród aresztowanych czy skazanych cudzoziemców stanowią obywatele państw dawnego bloku wschodniego, rzadziej z Europy Zachodniej, ale generalnie wywodzą się z kręgu kultury europejskiej. Zdecydowanie mniejszą ilościowo grupę stanowią wyznawcy islamu, pochodzący z kręgu świata muzułmańskiego, z terenu Kaukazu, Azji, czy Afryki. Oczywiście liczba reprezentantów kultury muzułmańskiej w więzieniach jest pochodną migracji i transgranicznej przestępczości, ale przede wszystkim wiąże się z generalną populacją w społeczeństwie otwartym. W Polsce wykonywanie tymczasowego aresztowania czy kary wobec muzułmanów jest jeszcze rzadkością. To nie oznacza, iż polski system penitencjarny nie jest zobowiązany do kształtowania warunków organizacyjnych i kompetencji kulturowych personelu więziennego. Zobowiązania w tym zakresie płyną z treści dokumentu Recommendation CM/Rec(2012)12 of the Committee of Ministers to member States concerning foreign prisoners (Adopted by the Committee of Ministers on 10 October 2012 at the 1152nd meeting of the Ministers' Deputies). Z tego względu w warunkach polskich i litewskich, gdzie liczebność muzułmanów jest stosunkowo niewielka, warto już teraz diagnozować realne możliwości prowadzenia procesów edukacji i zmian organizacyjnych. Służą temu badania diagnozujące system jako organizację, których celem jest opisywanie kultury organizacyjnej – ale nie w świetle deklarowanych dokumentów czy oficjalnych stanowisk. Celem naukowym jest poszukiwanie informacji o sposobach postrzegania obecności skazanych muzułmanów w funkcjonującym systemie i reagowania na ich potrzeby. Jest to istotne zadanie badawcze, ponieważ opinie personelu więziennego nie zawsze są spójne z deklarowanymi przez organizację regułami działania. Postrzeganie muzułmanów w systemie oznacza analizę opinii funkcjonariuszy na temat rozumienia potrzeb kulturowych, rozumienia ich źródeł kulturowych. To również kwestia definiowania odmienności kulturowej jako wartości rozwijającej system poprzez edukację wielokulturową, lub odwrotnie jako destabilizację pragmatyki systemowej. Dodatkowo kolejnym celem naukowym jest poszukiwanie wspólnych, systemowych tendencji, jakie ujawniają się w kulturze organizacyjnej systemu. Badanie motywacji i sposobów działania pojedynczych respondentów wymaga analiz statystycznych, aby odczytać z nich ogólne reguły kreujące opinie grupowe i sposoby działania obowiązujące przede wszystkim nieformalnie w systemie.

Muzułmanie w instytucjach penalnych a islamofobia

Pojawienie się reprezentantów islamu w przestrzeni wymiaru sprawiedliwości nie pozwala systemom polityki penitencjarnej, prawa penitencjarnego czy administracji więziennej na obojętność wobec tego zjawiska, głównie z dwóch przyczyn. Jedną z nich jest kwestia gwarancji praw człowieka do poszanowania odmienności religijnej czy kulturowej, istotnej na gruncie przepisów prawa

Unii Europejskiej, ale także ONZ. Z drugiej strony badania naukowe podejmujące eksplorację relacji między kulturami w systemach penitencjarnych powinny zwracać uwagę na sposoby postrzegania muzułmanów przez personel tych systemów. Oczywiście na poziomie deklaratywnym pojawiają się zapewnienia o równości, antydyskryminacji, jednak właściwie niewiele jest badań naukowych poświęconych kulturze organizacji penalnych, ale w tych aspektach, które nie są przekazem oficjalnym.

Jakość relacji na styku kultur, a szczególnie obecność w nich wyznawców islamu, którzy domagają się elastycznego podejścia do swej obyczajowości, zasad organizacji życia i obrzędów, wymaga zwrócenia uwagi także na obawy społeczne, czyli reakcję większości. Ich obecność jest już faktem opisanym zarówno przez pryzmat islamofobii, jak i paniki moralnej czy medialnej. Brytyjskie wyniki badań nad przekazem medialnym wskazywały, że muzułmanie w warunkach społeczeństw otwartych są częściej prezentowani w negatywnym kontekście niż inne grupy religijne czy społeczne. Badania prasy brytyjskiej w latach 2001–2012 wskazały, że muzułmanom poświęcono więcej artykułów, mimo iż są mniejszością, ale równocześnie byli prezentowani w negatywnym kontekście (Bleich & Stonebraker & Nisar Abdelhamid, 2015, s. 948–949). Również badania zespołu Kerry Moora pozwoliły na wniosek, iż islam w przekazie kształtującym opinię społeczną pojawia się w kontekście zagrożenia i konfliktu wartości Wschodu i Zachodu, rzadziej jawi się w połączeniu z multikulturalizmem, natomiast najrzadziej islam pojawia się w kontekście praw człowieka (Moor & Mason & Lewis 2008).

Sposób prezentowania muzułmanów wiąże się także ze zjawiskiem islamofobii, zapoczątkowanej w Europie Zachodniej od końca lat 70. XX wieku (Said, E.W. 1981). Jej intensyfikacja była obserwowana w latach 80. zeszłego stulecia, a apogeum na przełomie wieków, kiedy obwiniano islam i wynikające z niego reguły życia za blokowanie możliwości integracji muzułmanów z kulturą europejską (Richard, 2005, s. 20–49). Również obraz muzułmanów jest kreowany na tle paniki moralnej, którą Stanley Cohen definiował już w 1972 roku w publikacji *Folk Devils and moral Panics: The creation of the Mods and Rockers* jako poczucie zagrożenia dla wartości i interesów społecznych, które wywołuje obecność ludzi, grup społecznych, np. odmiennych kulturowo. Natomiast ich potępienie i dezaprobata społeczna stanowi niejako pożądaną stan moralny, który podsycają media, zniekształcając przekaz w taki sposób, aby pobudzał emocje, wyobraźnię, prowadząc do społecznej hysterii (Pasamonik, 2017, s. 90, Czykwin, 2007). Stan paniki prowadzi do zderzenia różnych wartości i wizji porządku społecznego, bazuje na narracji kolizyjnej, defensywnej, a odrzuca możliwość synergii, która nie może nawet się rozpocząć, bo już obecność innego jest niedopuszczalna. Opinia publiczna staje się siłą uzasadniającą dążenia sekurytyzacyjne, usprawiedliwiające opór przed obcym, konfrontując go z podsycanym zagrożeniem dla większości (Bauman, 2016, s. 43–45). Mając na uwadze analizy dotyczące przekazu społecznego o zagrożeniu ze strony islamu,

terroryzmu i samych muzułmanów jako reprezentantów odmiennych obyczajów, kultury i aksjologii, za konieczne należy uznać także prowadzenie badań w systemach penitencjarnych. Można zakładać, iż personel więzienny jest odbiorcą tego przekazu, który może kształtować jego postawy wobec tej grupy skazanych, kreować obawy i zagrożenia. Poczucie potencjalnego zagrożenia czy destabilizacji dla systemu wykonywania kary staje się szczególnie newralgiczną kwestią dla funkcjonariuszy. Obecność muzułmanów może spowodować zwiększenie poziomu ostrożności, oddziałuje na postawy dezaprobaty, biernego lub czynnego oporu szczególnie wobec tej grupy osób. Dopuszczanie do oficjalnego prezentowania swobody religijnej i kulturowej części może być postrzegane jako zagrożenie dla funkcjonalności systemu, interpretowane jako poważniejsza destabilizacja niż w przypadku reprezentantów innych narodowości, ale kulturowo podobnych. Dlatego analizy opinii na ten temat są predykatorem zarówno postaw wobec „obcego” jakie przyjmuje system (zbiorowość), jak i kierunków oraz szans na kształtowanie nowych kompetencji wielokulturowych wśród personelu więziennego.

Wyzwania dla systemów penitencjarnych wynikające z odmienności kulturowej skazanych muzułmanów

Uobecnianie się odmienności kulturowej wśród osób pozbawionych wolności kształtuje wciąż nowe wyzwania dla systemów penitencjarnych. Różnorodność socjalizacji czy inkulturacji więźniów, a nade wszystko ich obrzędowość religijna wymuszają zmiany w standardach polityki wykonywania kary pozbawienia wolności. Dostrzegane jest znaczenie kompetencji kulturowych funkcjonariuszy i procesów edukacji w tym zakresie. Od lat 60. XX wieku w Ameryce, ale także w Europie Zachodniej trwał proces zauważania islamu jako części religii akceptowanych w więzieniach. Z jednej strony prawa religijne muzułmanów zrównano do tych, z jakich korzystali osadzeni katolicy, protestanci czy żydzi, ale z drugiej strony powstały nowe wyzwania dla kultury organizacyjnej więzienia. Tworzenie przestrzeni i warunków dla manifestowania wierzeń i praktyk religijnych okazało się zdecydowanie trudniejsze w przypadku muzułmanów, ponieważ islam to nie tylko praktyka religijna, lecz także określony styl życia i postrzegania relacji społecznych (Becci & Dubler, 2017, s. 242). Z drugiej strony dynamiczne zmiany społeczne i migracja ludności rodziły dla systemów penitencjarnych wiele nowych wyzwań o charakterze organizacyjnym. Tym zagadnieniom poświęcono wiele uwagi w tekstach naukowych i analizach empirycznych, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, krajach Europy Zachodniej, gdzie populacja skazanych od dziesięcioleci ma charakter wielokulturowy. Ich doświadczenia stają się coraz bardziej istotnymi wskazówkami dla władz penitencjarnych w europejskich krajach, jak Polska czy Litwa, których

dotyka zjawisko globalnej migracji oraz globalny charakter przestępczości. Systemy penitencjarne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, także coraz częściej muszą kreować krajowe procedury i standardy postępowania ze skazanymi z regionów świata muzułmańskiego. Powstaje zatem pytanie o organizacyjny wymiar trudności, jakie wynikają ze zmian struktury kulturowej populacji więziennej.

W kontekście obecności muzułmanów w więzieniach systemy penitencjarne borykają się z wyzwaniami o charakterze prawnym i organizacyjnym. James A. Beckfor i Ilona C.M. Cairns wskazują na problem związany z relacjami społecznymi w samej organizacji więziennej. Wyzwaniem jest stworzenie równowagi pomiędzy postrzeganiem religii islamskiej i innych wyznań, kształtowanie przestrzeni dla różnorodności i niedyskryminujących relacji. Często te dążenia kolidują z totalnymi wymaganiami więziennymi w kwestii zapewnienia porządku wewnętrznego i bezpieczeństwa. Istotna jest tu rola polityki wykonywania kary, aby tworzyć przestrzeń między kulturami na zasadach demokratycznych, przy zachowaniu indywidualnego poczucia równego traktowania (2015, s. 50). Nieco inny aspekt znaczenia prawa do religijności wskazują Irene Becci i Joshua Dubler, pytając o negocjowanie granicy tych praw w zderzeniu z warunkami więzienia. Nie budzi żadnych wątpliwości prawo do celebrowania religijności, do kontaktów z kapłanem zarówno protestanckim, jak i katolickim, a także udział duchownych innych religii czy obrządków. Jednak zwracają uwagę na „szarą strefę religijności”, która jest kłopotliwa w warunkach totalnych, ponieważ pojawiają się specyficzne praktyki, co do których trudno tworzyć przestrzeń np. voodoo, głębokie medytacje, praktyki jogi (kundalini yoga) (2017, s. 246).

Współcześnie palącym problemem systemów więziennych są badania naukowe dotyczące jakości wzajemnych relacji muzułmanów pochodzących z odmiennych kręgów etnicznych. Ich duża różnorodność obrzędowości, prawodawstwa i norm definiowanych na gruncie odmiennych szkół prawa szaria (hanaficka, malikicka, szaficka, han balička, dżafarycka (Mawlawi, 2003, s. 8–9), czy etnicznie ugruntowana obyczajowość, utrudniają wypracowanie standardów poszanowania ich kulturowej czy religijnej specyfiki. Problemem są także relacje między muzułmanami a innymi skazanymi, reprezentującymi odmienne religie lub niewierzącymi, dla których pobożność muzułmanina nie jest rozumiana jako wartość. Systemy penitencjarne są zmuszone do monitorowania sposobów adaptacji skazanych o odmiennej kulturze do warunków więziennych. Jednak mając na uwadze islamofobię i panikę moralną jaka oddziałuje na opinie i sposoby reagowania funkcjonariuszy więziennych, rola islamu jako wyznacznika religijności więźnia może być definiowana inaczej niż religijność chrześcijańska. W tym aspekcie interesujące są wnioski generalnie dotyczące roli życia religijnego w procesie adaptacji skazanych do warunków izolacji. Otóż zdaniem Jima Thomasa i Barbary H. Zaitzow przynależność do grup religijnych daje osadzonym poczucie bezpieczeństwa, analogicznie jak każda inna przynależność do grup społecznych. Obecność grupy to także substytut bezpiecznego

środowiska społecznego, a także sposób kształtowania samokontroli więźniów (2006, s. 254). Dodatkowo aktywność religijna więźniów redukuje poziom stresu, podnosi jakość zdrowia i samopoczucia (Ellison & Boardman & Williams & Jackson 2001, s. 215–249) oraz oddziałuje na poziom samooceny skazanego, poczucie kontroli nad własnym życiem, dając siłę do zmiany siebie i jakości życia (Thomas & Zaitzow, 2006, p. 254). Aktywność religijna, nawet nieformalna, jest formą produktywnej organizacji czasu więźniów, a także pozwala na wyłonienie liderów organizujących tę aktywność (2006, s. 244).

Równość traktowania islamu, praktyk i obrzędowości muzułmanów w warunkach więziennych rodzi także trudności dotyczące regulacji prawnych. Przepisy prawa muszą regulować zakres postępowania z muzułmanami, choćby w sferze diety, uprawnień do kultu religijnego, organizacji pracy imamów w warunkach więziennych. Podobnie zagadnieniem prawnym i organizacyjnym są liczne przypadki przyjęcia islamu podczas odbywania kary. Jak podaje Bert Useem i Obie Clayton liczba więźniów deklarujących przynależności do wyznawców islamu w 15–20% rekrutuje się ze skazanych, którzy przyjmują islam w więzieniu (2009, s. 562). Niewątpliwie dla systemu wykonywania kary pojawia się problem radykalizacji postaw i zachowań skazanych, ponieważ więzienie staje się obszarem oddziaływań ze strony fundamentalistów. Dlatego powstają kolejne wyzwania organizacyjne, jak: utrzymywanie ładu wśród osadzonych, tworzenie granic izolujących skazanych od zradyzalizowanych środowisk islamskich, tworzenie instytucji podejmujących cele antyradykalizacyjne, prowadzenie edukacji alternatywnej wobec zachowań terrorystycznych (Useem & Clayton, 2009, s. 568). W 2004 roku pojawiła się w Stanach Zjednoczonych polemika poświęcona zagrożeniom związanym z przechodzeniem skazanych w więzieniach na islam. Kluczową tezę było wskazanie na zagrożenie płynące z połączenia radykalizmu islamskiego z przeszłością kryminalną skazanych, którzy w przyszłości mogą oddziaływać destruktywnie na swoje środowiska społeczne (Spalek & El-Hassan, 2007, s. 100). Te obawy znalazły swoje praktyczne potwierdzenie w późniejszych aktach terrorystycznych w Europie, ponieważ eksperci do spraw bezpieczeństwa skategoryzowali potencjalnych zamachowców w dwóch grupach, albo jako osoby dobrze wykształcone, albo jako osoby z przeszłością kryminalną, które właśnie w więzieniach mogły zetknąć się z radykalizmem islamskim (Spalek & El-Hassan, 2007, s. 100, Leopard & Fielding, 2005). Z drugiej strony islamska aktywność religijna może być postrzegana w kategoriach gwarancji bezpieczeństwa i readaptacji społecznej skazanych, ponieważ społeczność w jakiej znajdzie się były skazany może naturalnie służyć jego resocjalizacji. Muzułmańskie środowiska wcale nie muszą być podporządkowane fanatyzmowi i mogą oddziaływać tak samo prospołecznie jak inne grupy kulturowe, umożliwiając społeczną readaptację skazanych (Spalek, El-Hassan, 2007, s. III), co wskazuje na znaczenie współpracy władz lokalnych z mniejszością religijną i rozpoznanie roli środowisk muzułmańskich w społeczeństwie.

Pojawienie się wyznawców islamu wśród skazanych skłania do tworzenia pewnych standardów dla pracy kapelanów w warunkach więziennych. Oczywiście aktywność religijna więźniów przynosi wiele korzyści, jest uznana nawet za kluczowy czynnik resocjalizacji przestępców. Zdaniem Irene Becci i Joshua Dublera udział kapelanów w procesie wykonywania kary jest częścią resocjalizacji i integracji społecznej. Dodatkowo ma wymiar opieki kapłańskiej w więzieniu, która koncentruje się na kulcie religijnym, obrzędowości oraz wymiar opieki duchowej, skoncentrowanej na potrzebach indywidualnych skazanego. W obu tych wariantach praca kapelanów włącza się w cele resocjalizacyjne i uspołeczniające (2017, s. 243). Jednak z drugiej strony instytucja więzienna jest narażona na przenikanie tych czynników, które mogą ją destabilizować, czego przykładem jest zagrożenie ze strony imamów prezentujących radykalne postawy fundamentalistyczne. Szczególnie w Anglii władze więzienne dostrzegają zagrożenie, jakim jest radykalizacja postaw skazanych muzułmanów, oraz zagrożenie aktami przemocy powodowanych motywami ideologicznymi (Beckfor, Cairns, 2015 s. 38). Z drugiej strony władze kanadyjskie odpowiedzialne za politykę penitencjarną uznają, iż immamowie mają takie same prawo do działalności w więzieniach jak duchowni chrześcijańscy, buddyjscy czy hinduscy (2015, s. 38–39).

Działalność religijna w więzieniach, podobnie jak inne praktyki zmierzające do uwzględniania odmienności kulturowej skazanych, nie zawsze pozostają spójne ze specyfiką systemów penitencjarnych. W 1940 roku Donald Clemmer wyraźnie wskazał na znaczenie wewnętrznych mechanizmów życia więziennego, głównie na dominację celów dyscyplinarnych. Tym samym warunki instytucji totalnej raczej inicjują procesy dehumanizacji w relacjach personelu więziennego ze skazanymi niż szacunku dla ich odmienności (1940). Pewien dysonans między liberalizacją warunków odbywania kary a zwracaniem uwagi na elastyczne rozwiązania wobec skazanych odmiennych kulturowo akcentują Irene Becci i Joshua Dubler. Specyfika więzienia i kwestie bezpieczeństwa wewnętrznego wskazują na pewne ograniczenia, jakie może wprowadzać administracja więzienna wobec działalności duchownych. Ich działalność oczywiście, podobnie jak związków kulturalnych czy oświatowych, zmierza do humanizacji relacji i promuje pluralizm oraz indywidualizację w pracy ze skazanymi, ale z drugiej strony administracja więzienna może kreować system pracy jako sformalizowany i uniformizujący osadzonych (2017, s. 246). Nieoficjalne aspekty kultury organizacyjnej systemu wcale nie muszą być zgodne z tym, co deklarowane, ponieważ omawiany powyżej przekaz islamofobiczny także kształtuje opinie funkcjonariuszy. Oni występują w podwójnej roli, z jednej strony reprezentują większość kulturową, ale z drugiej wykonawców kary, co może zniekształcać procesy poszanowania odmienności w kierunku podporządkowania większości i przymusu.

Z tego względu głównym celem naukowym prezentowanych wyników badań jest wyselekcjonowanie opinii, jakie reprezentuje personel więzienny wobec

potrzeb kulturowych skazanych muzułmanów. Opinie mogą zmierzać w kierunku poszanowania odmienności kulturowej, religijnej, obyczajowej lub koncentrować się na redukowaniu przestrzeni manifestowania tej odmienności, zawężając jej rolę presją warunków totalnych i funkcją kary. Kluczowe z punktu widzenia badań jest to, aby rozpoznawać opinie w skali zbiorowości, a nie poszczególnych funkcjonariuszy. Odwołanie do szerokiego spectrum danych i metod analizy statystycznej pozwoli na charakterystykę wiodących w badanej grupie poglądów oraz na uogólnienie wyników, umożliwi wysuwanie tez dotyczących specyfiki systemowej, a nie jednostkowej.

Założenia metodologiczne badań

Materiał źródłowy, jaki poddano eksploracji statystycznej, stanowił zapis wywiadów pisemnych, przeprowadzonych wśród personelu więziennego w Polsce i na Litwie. Funkcjonariusze zostali poproszeni o ustosunkowanie się do sytuacji spornych, jakie zaistniały na styku kultury europejskiej i skazanych muzułmanów wysuwających określone oczekiwania względem warunków wykonywania kary. Kluczową rolę odgrywały dążenia do elastycznego kształtowania pragmatyki więziennej, ale w granicach prawa, a nie określanie specyfiki socjalizacyjnej i kulturowej tych osadzonych. Muzułmanów potraktowano jako wspólną grupę, pomijając ich wewnętrzną różnorodność podyktowaną specyfiką regionu z jakiego pochodzili. Poszczególne sytuacje sporne dotyczyły: występowania wrogich, dyskryminujących komunikatów ze strony polskich osadzonych wobec muzułmanina (sytuacja 1), oczekiwań zapewnienia warunków do bezkonfliktowego wykonywania ablucji całkowitych po czynnościach fizjologicznych (sytuacja 2), oczekiwanie wprowadzenia do diety mięsa z certyfikatem halal (sytuacja 3) oraz oczekiwanie zmiany personelu więziennego, aby unikać relacji podległości mężczyzny wobec kobiety funkcjonariuszki (sytuacja 4). Respondenci udzielali odpowiedzi wywołanej przez badającego, ponieważ sugerowano do każdej z nich pytanie o „działania”, jakie w danej sytuacji chcieliby podjąć, oraz o „motywację”, jaka uzasadniała to działanie.

Zgromadzony materiał źródłowy poddano analizie treści, korzystając z założeń kategoryzacji rzeczowej i teoretycznej, zaproponowanej jako strategii analizy danych w teorii ugruntowanej. Wyprowadzając kategorie rzeczowe z zapisu wypowiedzi respondentów, bazowano na określaniu czynności, działań, a nie etykiet, dlatego do analizy wybierano w pierwszej kolejności używane czasowniki, a nie rzeczowniki. Tym samym kategoryzacja rzeczowa, a dalej kategoryzacja teoretyczna, powstały na drodze porównywania i uogólniania, pozostając w zgodzie z klasyczną propozycją analizy, jaką wskazywał Barney G. Glaser (Konecki, 2009, s. XXIII). Kategorie stały się bezpośrednią pochodną tekstu źródłowego, zostały w nim ugruntowane, natomiast nie wynikały

z wytwarzania kategorii przez samego badacza analizującego tekst (Corbin, Strauss, 2008).

Powstałe kategorie teoretyczne opisujące zarówno działania, jak i motywację wyrażaną przez respondentów, poddano analizie statystycznej. W tym celu użyto metody Konfiguracyjnej Analizy Częstotliwości (CFA). Jej zastosowanie wynikało z celów, którym badania miały służyć, czyli opisywaniu części kultury organizacyjnej systemu penitencjarnego. Zatem kultura organizacyjna nie może być analizowana poprzez wybrane, indywidualne przykłady aktywności personelu, ale domaga się analiz uogólnionych. Skoro poszukiwano ogólnych tendencji w sposobie działania, najbardziej adekwatne okazały się analizy pozwalające na wyszukiwanie tych samych wzorów w wypowiedziach. Wzór oznacza jednolite odpowiedzi, łączące motywy i działanie, co pokazuje częstotliwość i popularność danego schematu w organizacji. Wyliczenia statystyczne pozwalają wnioskować o określonych regułach zaadaptowanych w systemie i związanych z jego dotychczasową funkcjonalnością. Poszukując danych opisujących tendencje w zorganizowanych systemach, badaniami objęto grupę 241 funkcjonariuszy w Polsce i 143 funkcjonariuszy na Litwie, dobierając respondentów na zasadzie dobrowolności uczestnictwa w wywiadach. Respondenci także zostali dobrani z zachowaniem rozproszenia pod względem zamieszkania dzięki czemu unikano opinii specyficznych dla danego regionu. Personel z dużych miast może postrzegać obecność odmiennych kulturowo skazanych inaczej niż personel z mniejszych skupisk. Podobnie na sposób postrzegania i reagowania na obecność muzułmanów w więzieniu także rzutuje nierówny dostęp do zaplecza wspierającego funkcjonariuszy, np. obecność dyplomatów, działaczy muzułmańskich związków kulturalnych, imamów, zdecydowanie bardziej zauważalny w dużych miastach.

Rezultaty badań własnych

Uzyskane wzory reagowania na obecność i oczekiwania kulturowe muzułmanów można zaprezentować w kontekście poszczególnych sytuacji, do których ustosunkowywali się funkcjonariusze.

Pierwsza analiza dotyczy kwestii związanej z przejawami dyskryminacji, gdy osadzeni (reprezentanci większości) deprecjonowali muzułmanina, przypisując mu cechy terrorysty, z racji pochodzenia i religii. Brak znajomości języka powodował, iż on nie rozumiał obraźliwych komunikatów, ale z drugiej strony ujawniły one znaczenie islamofobii i stereotypów w postrzeganiu skazanych. Kluczowa dla badań była reakcja personelu więziennego, który musiał odnieść się do tej sytuacji. Wobec tego wyzwania organizacyjnego ujawniły się dwa wzory działania w kulturze organizacyjnej systemu polskiego i dwa litewskiego, chociaż przy niewielkiej popularności w porównaniu z generalną próbą badaną.

Tabela 1. Wzorce jednakowych motywacji i działań w badanej grupie – sytuacja 1.

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
PL	nie dostrzegam problemu skoro nie jest zgłaszany	pozostawić sytuację do wyciszenia z czasem	10	5	9,030
PL	poszanowanie godności osoby i bezpieczeństwa muzułmanina	stosować kary dyscyplinarne dla agresorów	9	5	3,865
LT	nie dostrzegam problemu skoro nie jest zgłaszany	pozostawić sytuację do wyciszenia z czasem	7	5	8,482
LT	to zadanie innych funkcjonariuszy więziennych	przekazać sprawę innym funkcjonariuszom	7	5	7,432

Źródło: badania własne

Sytuacja druga dotyczyła kwestii oczekiwań związanych z elastycznym sposobem organizowania warunków wykonywania kary. Zgłaszane były potrzeby dotyczące ablucji całkowitych po czynnościach fizjologicznych. W celach zbiorowych takie czynności są dużym utrudnieniem i powodem konfliktów. Brak dostępu do natrysków, oraz ograniczenia związane z korzystaniem z kąpeli skłaniały muzułmanów do prowizorycznych sposobów obmycia ciała. Tym samym rozlewana woda okazywała się przyczyną sporów z osadzonymi, powodując kolizję między zachowaniem uzasadnionym kulturowo (wynikającym ze specyfiki obyczajowości) i jednak uniformizowanymi warunkami więziennymi. Wyniki badań ujawniły wzory identycznej motywacji i działania, o zdecydowanie większej popularności niż w sytuacji pierwszej.

Tabela 2. Wzorce jednakowych motywacji i działań w badanej grupie – sytuacja 2.

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
PL	standaryzowanie warunków sanitarnych jednakowych dla wszystkich	przymuszenie muzułmanina aby się dostosował do warunków zastanych	46	27	7,947

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
PL	eliminowanie konfliktu w celi	odizolować muzułmanina do innej celi	14	6	4,049
LT	standaryzowanie warunków sanitarnych jednako- wych dla wszystkich	przymuszenie muzułmanina aby się dostosował do warunków zastanych	22	15	4,497
LT	eliminowanie konfliktu w celi	odizolować muzułmanina do innej celi	11	8	4,800

Źródło: badania własne

Trzecia sytuacja wiązała się nie tylko z zagadnieniem zmiany warunków wykonywania kary i dostosowania ich do potrzeb odmienniej kultury, ale wymagała zmian systemowych. Dotyczyła kwestii zapewnienia w diecie muzułmanina mięsa z certyfikatem halal, a samo zagadnienie dotyczy kilku aspektów organizacyjnych: kwestii prawa i swobód religijnych skazanego, kwestia diety jako sposobu manifestowania odmienniej religii, zmian systemowych w dotychczasowej organizacji, która realizuje te swobody religijne skazanych poprzez eliminowanie wieprzowiny z diety lub łączy ją z dietą wegetariańską. Szczególne znaczenie dla badań ma kwestia wielopoziomowego zasięgu i znaczenia zmian w funkcjonalności systemu, w jego pragmatyce, którą wymusza takie oczekiwania uzasadnione odmiennością religijną, tym bardziej że w podobnych sprawach wypowiedział się Trybunał Praw Człowieka, popierając dążenia do elastycznego organizowania warunków pobytu więźniów.

Tabela 3. Wzorce jednakowych motywacji i działań w badanej grupie – sytuacja 3.

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
PL	przymuszenie muzułmanina aby dostosował się do warunków kraju	absolutnie nie wolno spełniać takich roszczeń	13	5	3,945
LT	przymuszenie muzułmanina aby dostosował się do warunków kraju	absolutnie nie wolno spełniać takich roszczeń	19	13	7,065

Źródło: badania własne

Sytuacja czwarta wiązała się z zagadnieniem odmiennych sposobów postrzegania relacji społecznych, szczególnie pozycji społecznej mężczyzn i kobiet. W warunkach więziennych osadzony jest podporządkowany funkcjonariuszom, bez względu na ich płeć, dlatego szczególnie muzułmanie z Kaukazu zgłaszali problemy związane z koniecznością wykonywania poleceń wydawanych przez kobiety funkcjonariuszki. Ta kwestia wpisuje się w nieco inny wymiar konfliktu, ponieważ obok specyfiki relacji społecznych w krajach islamu, włącza się tu kolizja prawodawstwa europejskiego i standardów równouprawnienia. Jest to obszar relacji porządkowanych w krajach europejskich standardami prawnymi, dlatego niedopuszczalne jest naruszanie prawa kobiet do równego traktowania w pracy, pod presją oczekiwań kulturowych. Jednak pragmatyka nie zawsze poddaje się regulacjom standardów prawa. Relacje kobiet i podległych ich poleceniom mężczyzn są kłopotliwe także w innych profesjach, takich jak praca socjalna, straż graniczna, etc. gdzie dochodzi do zderzenia odmiennych oczekiwań w ośrodkach dla uchodźców, generując wówczas poważniejsze i częstsze konflikty. Jednak odmienny punkt widzenia na relacje płci oraz zakres prawa europejskiego do równego traktowania i antydyskryminacji, stał się przesłanką do analizy kultury organizacyjnej systemu penitencjarnego.

Tabela 4. Wzorce jednakowych motywacji i działań w badanej grupie – sytuacja 4.

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
PL	ustępstwo dla poprawy relacji osobistych, dla redukcji oporu i ewentualnego bezpieczeństwa kobiet	dostosować personel męski do pracy z tym skazanym muzułmaninem	29	12	5,640
PL	ustępstwo dla poprawy relacji osobistych, dla redukcji oporu i ewentualnego bezpieczeństwa kobiet	dostosować personel męski do pracy z tym skazanym muzułmaninem	27 (bez kontaktu ze skazanymi)	11	5,408
PL	skazany NIE będzie decydował o warunkach wykonywania kary	absolutnie nie respektować oczekiwań skazanego i nie zmienić warunków kary	16 (z kontaktem ze skazanymi)	7	3,671

Kraj	motywacja	działanie	Liczba obserwacji	% w grupie badanej	Chi ² p=0,000
LT	konieczność dostosowania się skazanego do panującego prawa	absolutnie nie respektować oczekiwań skazanego i nie zmienić warunków kary	30	21	6,628
LT	ustępstwo dla poprawy relacji osobistych, dla redukcji oporu i ewentualnego bezpieczeństwa kobiet	dostosować personel męski do pracy z tym skazanym muzułmaninem	27	19	8,430

Źródło: badania własne

Wnioski z analizy danych

Reagowanie personelu na odmienną kulturę więźniów kształtuje pewne kierunki kultury organizacyjnej. Dlatego na podstawie analizy statystycznej można określać, które z tych kierunków okazują się najbardziej popularne w systemie. Marian Golka, eksplorując relacje wielokulturowe i sposoby reagowania na obecność mniejszości, zaliczał do nich:

- a) otwarty antagonizm,
- b) pasywny antagonizm,
- c) segregację i izolację jawną lub skrywaną,
- d) koegzystencję pozwalającą na wzajemną akomodację,
- e) asymilację połączoną ze wzajemną adaptacją, amalgamacją i współdziałaniem (2012, s. 287).

Jego zdaniem wymienione tendencje przybierają formy pośrednie jak: integracja bez asymilacji, chwilowe antagonizmy na tle długiej koegzystencji, częściowa asymilacja dotycząca wybranej sfery, np. języka, ale z zachowaniem odrębności innych sfer. Kontakty między kulturami wyzwalają określone postawy, do których zalicza się: etnocentryzm, relatywizm kulturowy, postawy tolerancji i uznania, czy postawy poprawności politycznej. Tomasz Szkudlarek dostrzega możliwości reagowania większości na obecność mniejszości kulturowej na drodze: asymilacji – izolacji, liberalności (tolerancji) – radykalizacji, jawnej przemocy – ukrytej przemocy, dążąc do oporu i eliminacji różnorodności (Szkudlarek, 2003, s. 418).

Analiza wyników badań zaprezentowana w tabelach 1–4 wskazuje na pierwszy wniosek dotyczący pragmatyki więziennej w wielokulturowych relacjach.

Największą polaryzację opinii respondentów uzyskano w wypadku sytuacji 2, związanej ze zmianą warunków w celi, koniecznych do ablucji całkowitych. Jednorodnie opinie respondentów były na poziomie 27% w Polsce i 15% na Litwie, co jest znacznym wynikiem. Oznacza to, iż tę kwestię postrzegano w taki sam sposób (identyczny), natomiast w pozostałych wypadkach odpowiedzi były rozproszone. Szczególnie ta sytuacja wymagała od respondentów oceny gotowości do zmian organizacyjnych w więzieniu, które obliżowały przede wszystkim do aktywności wykonawców kary. Także spójność tych opinii wyraźnie dotyczyła dążenia do standaryzacji warunków socjalno-bytowych dla wszystkich osadzonych. Ablucje były interpretowane jako obszar aktywności muzułmanina, który nie został wywiedziony z jego religii. Dlatego eliminowanie w systemie organizacyjnym przestrzeni do ich praktykowania nie mogło być związane z naruszaniem praw religijnych, a tym samym wiązało się z mniejszą odpowiedzialnością. Inny obraz uzyskano w przypadku sytuacji 3, ponieważ dieta uwzględniająca preferencje religijne w warunkach więziennych jest umocowana w prawie jako przywilej należny skazanym. Mimo że w obu grupach respondentów jednolitość opinii uzyskano tylko w przypadku braku zgody na takie ustępstwa, to okazało się, iż respondenci nie byli jednomyślni. Ta decyzja o całkowitej odmowie ustępstw pod tym względem była na poziomie 5% w Polsce i 13% na Litwie, co pokazuje, że mimo postawy niechętej, trudno było podjąć jednoznaczną, kategoryczną decyzję, jednak w świetle prawa do swobody religii. Zasadniczo ustępstwa na rzecz mniejszości były akceptowane wówczas, gdy nie stanowiły trudności dla wypracowanych standardów i schematów pragmatyki. Ten wniosek potwierdza obserwacja danych dotyczących sytuacji 4, związanej ze zmianą personelu żeńskiego na męski. Mimo istniejących regulacji prawnych w zakresie równouprawnienia płci, okazało się iż względy pragmatyczne w systemie dopuszczały naruszanie tych standardów. Wśród respondentów w Polsce 11–12% było gotowych do odsunięcia kobiet od relacji z muzułmanami i zastąpienie ich mężczyznami, a wśród Litwinów jednorodność tych opinii była na poziomie 19%. Dane są porównywalne do tendencji odwrotnej, czyli braku zgodny na odsuwanie od czynności służbowych kobiet, Polacy wyrażali takie opinie na poziomie 7%, Litwini na poziomie 21%. Przyczyną okazała się łatwość tych zmian w organizacji systemu i korzyści z tego płynące. Problemom, jakie mogą się piętzyć w relacjach i reakcjach skazanego, można bowiem zapobiec dzięki niewielkim wysiłkom organizacyjnym związanym ze zmianą miejsca pobytu i oddaniem pod nadzór personelu męskiego. Obie tendencje, czyli do zmiany personelu i łagodzenia sporu oraz do akcentowania priorytetu prawa europejskiego były na podobnym poziomie, wskazując na konkurencyjne opinie. Ważnym wnioskiem jest uznanie kluczowej roli pragmatyki w kulturze organizacyjnej, ponieważ system dąży do zachowania statusu bez zmian, podówczas gdy odmienność kulturowa domaga się elastyczności. Dlatego te sytuacje, które wymagały większej elastyczności pragmatycznej wiązały się z niechęcią respondentów, natomiast przyzwolenie na zmiany uzyskały te sytuacje, które nie wymagały dużych zmian organizacyjnych.

Drugi wniosek dotyczy uzyskanych statystycznie wskaźników obrazujących jednorodność personelu w poszczególnych sytuacjach. To dzięki procentowemu wskaźnikowi jednolitych odpowiedzi można wskazać tendencje do reagowania na muzułmanów, jakie są obecne w systemie. Warto podkreślić, iż nawet kilkuprocentowa zgodność opinii jest tu ważnym wyznacznikiem uogólnionych poglądów. W przypadku konfliktowych relacji między skazanymi (sytuacja 1) jednorodność działania odnotowano tylko w przypadku obojętności powiązanej z nadzieją, że sprawa sama z czasem się rozwiąże. Podobnie jednakowe opinie występowały wobec działań izolacyjnych muzułmanina obliczonych na wyeliminowanie sporu. Mimo że pojawiły się inne działania, np. edukowanie skazanych, osłabianie postaw dyskryminujących, karanie agresorów, to statystycznie zostały one rozproszone, co ujawnia tendencję do obojętności i izolacji od większości. Podobnie w sytuacji drugiej statystycznie ujawniły się tendencje do uniformizowania skazanych odmiennych kulturowo, lub do ich izolacji od większości. Respondenci najbardziej jednoznacznie postrzegali elastyczność i dopasowanie warunków sanitarnych do potrzeb kulturowych jako zbędne w systemie ustępstwo. Natomiast jeżeli miałyby ono ewentualnie zostać utrzymane jako prawo skazanego do ablucji, to głównie w warunkach celi pojedynczej, aby jego obrzędowość nikomu nie przeszkadzała. To jest bardzo interesujące stanowisko w kulturze organizacyjnej systemu, ponieważ z jednej strony akcentuje kwestie pragmatyczności wykonywania kary, ale z drugiej strony pokazuje sposób postrzegania przestrzeni do manifestowania odmienności. Manifestowanie różnic zachowań i obyczajów jest w tym systemie trudnością, skłaniając do redukcji przestrzeni w jakiej to się odbywa, a temu właśnie służy izolowanie reprezentantów mniejszości. Szczególnym wyzwaniem dla więziennictwa okazują się ci skazani, którzy wyrażają silne postawy przywiązania do swej tradycji i dążą do ich manifestowania. W przeciwieństwie do skazanych z krajów byłego Związku Radzieckiego, muzułmanie w więzieniu nie chcą uniformizować się, chcą być dostrzegani. Oczywiście motywacja ku temu może być autoteliczna – związana z religijnością i pobożnością islamską, albo heteroteliczna, związana z ustępstwami i łagodzeniem dolegliwości warunków kary. Niemniej jednak wyrazistość odmienności kulturowej w przestrzeni penitencjarnej jest postrzegana jako kłopotliwa i nawet jeżeli miałaby zaistnieć, to w celach pojedynczych, bo izolacja w opiniach personelu jest uznana za najbardziej skuteczny sposób rozwiązywania trudności relacyjnych.

Kwestia diety halal (sytuacja 3) ujawniła silne tendencje do sztywnych reakcji na ustępstwa dla skazanych muzułmanów. W praktyce więziennej istnieje wypracowany w tym zakresie „kompromis”, gdzie wyznawcy islamu otrzymują dietę wegetariańską lub z wyeliminowaniem wieprzowiny, natomiast naruszenie tego standardu wyzwoliło wśród funkcjonariuszy silne relacje oporu. Zarówno wśród respondentów w Polsce, jak i na Litwie, jednorodność funkcjonariuszy odnotowano w zakresie przymusu, nakazującego aby skazany dostosował się do realiów kraju, w którym przebywa. W obu grupach ustępstwa w tym zakresie są interpretowane jako zagrażające dla funkcjonujących schematów w systemie, szczególnie

w zakresie łagodzenia warunków kary tylko dla wybranej grupy skazanych. Mimo że do takich działań wobec skazanych muzułmanów zachęcają rekomendacje Unii Europejskiej w zakresie postępowania ze skazanymi cudzoziemcami.

Z drugiej strony ważną informacją jest duży zakres rozproszenia opinii funkcjonariuszy, które pozostawały poza wygenerowanymi statystycznie tendencjami do reagowania na potrzeby kulturowe. Ich zakres może być ważnym predykatorem dla zadań edukacyjnych zorientowanych na kreowanie kompetencji kulturowych personelu więziennego. Szczególnie w zakresie kompetencji wielokulturowych mogą one obejmować zagadnienia organizacyjne i administracyjne, które zdaniem Leszka Korporowicza służyłyby organizowaniu przestrzeni na styku kultur (2011, s. 166). Kompetencje wielokulturowe zmierzają do: wyznaczenia przestrzeni do manifestowania odrębności kulturowej, organizacji kanałów wyrażania opinii i potrzeb wynikających z odmienności kulturowej, tworzenie programów edukacji pozwalającej zrozumieć źródła kulturowe zachowań i potrzeb mniejszości i większości. Wielokulturowa organizacja relacji między kulturami miałaby tu duże znaczenie informacyjne, podejmując zadania informowania o specyfice kultury większości i mniejszości oraz zadania proceduralne – określając przestrzenie wyrażania się kultur.

Oczywiście uwagę zwraca kwestia kompetencji międzykulturowych, ale uwzględniając tendencje do oporu i uniformizacji w relacjach kulturowych, obecnie trudno zakładać, iż możliwe będzie wejście kultury organizacyjnej na ten poziom. Międzykulturowość to nie tylko sfera zarządzania (organizowania) przestrzeni na styku kultur, lecz także przenikanie ich i wzbogacanie całego systemu. Dlatego aby osiągnąć ten poziom, najpierw konieczny jest zakres działań wielokulturowych, aby w dalszej kolejności na styku kultur powstawała w systemie nowa perspektywa porozumienia i wymiany aksjologicznej. Oczywiście jej znaczenie byłoby kluczowe nie tylko dla wykonywania kary, lecz także dla procesów resocjalizacji i edukacji skazanych, dla zmiany postaw i rozwoju samoświadomości kulturowej, po obu stronach relacji. W świetle uzyskanych wyników badań kultury organizacyjnej kompetencje wielokulturowe powinny być obecnie priorytetem zmian w strukturze więziennictwa, tym bardziej że odmiennosc kulturowa skazanych – a nie tylko muzułmanów – staje się od niemal 20 lat faktem.

Bibliografia

- Becci, I. & Dubler, J. (2017). *Religion and Religions in Prisons: Observations from the Unites States and Europe*, Journal for the Scientific Study of Religion, vol. 56(2), pp. 241–247.
- Bauman, Z. (2016). *Obcy u naszych drzwi*. Warszawa: PWN.
- Beckford, J.A. & Cairns, I.C.M. (2015). *Muslim prison chaplains in Canada and Britain*, The Sociological Review, vol. 63, pp. 36–56.

- Bleich, E. & Stonebraker, H. & Nisar, H. & Abdelhamid, R. (2015). *Media Portrayals of Minorities: Muslims in British Newspaper Headlines 2001–2012*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 41 (6), pp. 948–949.
- Cook, F. & Wiljison, M. (1998). *Hard Cell*. Liverpool: The Bluecoat Press.
- Corbin, J. & Strauss, A.L. (2008). *Basics of Qualitative Research*. CA: Thousand Oaks.
- Czykwin, E. (2007). *Stygmat społeczny*. Warszawa: PWN.
- Ellison, C.G. & Boardman, J.D. & Williams, D.R. & Jackson, J.S. (2001). *Religious Involvement, Stress and Mental Health*. *Social Forces* 80(1), pp. 215–249.
- Golka, M. (2012). *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Irwin, J. (1980). *Prison in Turmoil*. Boston: Little, Brown.
- Konecki, K. (2009). *Przedmowa do wydania polskiego*. [W:] Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej, pod. red. Charmaz, K. Przekł. B. Komorowska. Warszawa: PWN.
- Korporowicz L. (2011). *Socjologia kulturowa. Kontynuacje i poszukiwania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 166.
- Leppard, D & Fielding, N. (2005). *Tha Hate (News review)*. *The Sunday Times* 10 July, 1–2.
- Pasamonik, B. (2017). *Moral Panic about Refugees in Poland as a Manifestation of Cultural Transformation*, *Multicultural Studies* vol. 1(3), pp. 87–102.
- Mawlawi, F. (2003). *Prosty wykład głównych praktyk religijnych Islamu*. Przekł. Jarosław Banasiak. Białystok: Centrum Islamskie.
- Richard, A. (2005). *Bright vs. Blurred Boundaries: Second Generation Assimilation and Exclusion in France, Germany and the United States*. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 28/1.
- Spalek, B. & El-Hassan, S. (2007). *Muslim Converts in Prison*. *The Howard Journal*, vol. 46(2), pp. 99–114.
- Szkudlarek, T. (2003). *Pedagogika międzykulturowa*. [W:] *Pedagogika t. 1*, pod red. Z Kwieciński, B. Śliwerski. Warszawa: PWN.
- Thomas, J. & Zaitzow, B.H. (2006). *Conning or Conversion? The Role of Religion in Prison Doping*, *The Prison Journal*, vol. 86(2), pp. 242–259.
- Useem, B. & Clayton, O. (2009). *Radicalization of U.S. Prisoners*, *Criminology & Public Society*, vol. 8/3.

Arkadiusz Urbanek

doktor, adiunkt, nauki społeczne

Zakład Edukacji Międzykulturowej i Badań nad Wsparciem Społecznym

Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Wrocławski

ul. J.W. Dawida 1, 50–527 Wrocław

e-mail: arkadiusz.urbanek@uwr.edu.pl